

"לעלות חפצתי אמא, לירושלים!"

אבנר פרץ

הקהילה היהודית הגדולה בעולם: יהודי סלוניקי בתפארתם

"ירושלים של הבלקן" – כך כונתה במשך דורות בפי כול סלוניקי, העיר המעטירה, נזר קהילות הספרדים במזרח אגן הים התיכון. אל מעמדה הבכיר ופרסומה בעולם הגיעה העיר בעקבות התיישבות מגורשי ספרד בה לאחר שנת 1492. לספרדים בעיר אמנם קדמו קהילות של יהודים רומניוטים (דוברי יוונית) ושל אשכנזים, אולם עם בוא גלי המגורשים מספרד ומפורטוגל לסלוניקי בשלהי המאה ה-15 והמאה ה-16 עברה ההגמוניה אליהם הן בשל מספרם הן בשל תקיפותם ותרבותם העשירה. אלו הביאו עמם אל המזרח לא רק ידע תורני ובקיאיות בספרות ההלכה הענפה, אלא גם תרבות גבוהה, מדע, טכנולוגיה ויזמות כלכלית בתחומי המסחר ובייצור בדים וצביעתם. השפעתם של הספרדים בלטה בעיר. הם השליטו את מנהגיהם ואת פסיקותיהם ההלכתיות, וכך גם את הספניולית (לאדינו), שפתם העשירה והמלודית. עד מהרה נוסדו בעיר בתי דפוס עבריים שבהם נדפסו לא רק יצירותיהם של חכמי סלוניקי, אלא גם יצירותיהם של חכמים מאגן הים התיכון, בהם חכמי ארץ ישראל.

סלוניקי המשיכה לקלוט גלי מהגרים גם מאוחר יותר, שהבולטים בהם היו יוצאי איטליה: תחילה מאזורי הדרום (קלאבריה וסיציליה) ואחר כך גם מצפון איטליה. יוצאי דרום איטליה הביאו עמם את מקצועות הים שהורגלו בהם – דיג חופים, דיג בלב הים, סוורות ומקצועות הנמל. עד מהרה הפכו היהודים למרכיב הבולט ביותר הן מבחינה מספרית הן מבחינת השליטה בחיי הכלכלה של העיר. היו תקופות שבהן מנתה הקהילה בעיר כמאה אלף איש (הקהילה הגדולה ביותר בעיר לצד התורכים והיוונים) והפכה כך לקהילה היהודית הגדולה בעולם. בצלו של הסולטאן העות'מאני נהנו יהודי סלוניקי מחופש ואוטונומיה יחסית בחייהם הקהילתיים. כך נמצא מי שכונה את העיר "רפובליקה יהודית בזעיר אנפין", לנוכח זקיפות הקומה והאדנות שהפגינו יהודיה בשעה שאחיהם במזרח אירופה מתענים בסבלותיהם. הביטוי הבולט ביותר למעמדם הבכיר של היהודים בכלכלת העיר היה

רבינו יעקב מאיר סאלוניק S. E. le Grand Rabbin Jacob Meir de Salonique-Turquie.

הנמל: יהודים ונוכרים שהגיעו אל העיר ביום השבת עמדו נפעמים נוכח אחד החשובים שבנמלי אגן הים התיכון המושבת כמעט לחלוטין בשל קדושת השבת...

סלוניקי הייתה גם בית ועד לחכמים, נוסדו בה ישיבות וגדולי הדור נמשכו אליה. את 50 השנים הראשונות של המאה ה-16 אפשר לכנות "תור הזהב" של הקהילה. על כך כתב ר' בנימין הלוי אשכנזי:

וְנִקְוֹ אֱלֹהֵי חַכְמִים מְלִכֵי קָדֶם וְהַגְּאֹנִים
וְאֲזַנִּים לְתַלְמוּדֵיהֶם עֲשׂוּ נְכוֹנִים
וְהִישִׁיבוֹת מְסֻבּוֹת, אֲרֵיּוֹת בְּהַ נְרַבְנִים
וְאֵן נִמְצָא כְּמוֹהֶם דְּבָרִים וְדָרְשָׁנִים
בְּתַשְׁבְּרַת וְהַנְדָּסָה וּבְתַבּוּנָה וְהַגְּיוֹנִים
וְרוֹפְאִים, זְקֵנִים בְּיַדְעוֹת־כָּל וּבְשָׁנִים
כְּגַאֲלִינוּס בְּקִיאִים הֵם, כְּכֵן סִינָא וְאֲמָנִים

בין החכמים שהסתופפו בעיר באותה התקופה אפשר למנות את ר' אפרים קארו ובנו מרן ר' יוסף קארו (מחבר ה"שולחן ערוך"), ר' יוסף טאיטצק ובנו ר' שלמה, ר' יעקב בן חביב (בעל "עין יעקב"), ר' יעקב תם בן יחיא, ר' מאיר עראמה, ר' שלמה הלוי אלקבץ ורבים כמותם.

ד"ר אבנר פרץ הוא חוקר הלאדינו ותרבותה, מנהל מכון מעלה אדומים לתיעוד השפה הספניולית ותרבותה, משורר ומתרגם – ובן למשפחה סלוניקאית ותיקה בירושלים (משפחת ג'ניאו).

מוכרי פירות יהודיים, גלויה מסלוניקי (אוסף התצלומים, יד בן צבי)

ח"ירושלים של הבלקן" לארץ ישראל

קהילת סלוניקי סיפקה רבנים ומנהיגים גם לקהילות ישראל במזרח אגן הים התיכון וקיימה קשרים הדוקים עם ארץ ישראל. השפעתה הגדולה של סלוניקי בארץ ישראל התמקדה בדורות הראשונים בצפת. בדורות מאוחרים יותר הייתה ירושלים למשא נפש בעבור רבים מיהודי העיר. יהודי סלוניקי, "ירושלים של הבלקן", ערגו לירושלים האמיתית, והעולים הרבים שעשו דרכם מסלוניקי לירושלים במאה ה-19 לא עשו זאת כנמלטים ממצוקות בעירם כי אם מתוך ערגה אמיתית לציון. במחצית השנייה של המאה החלו אניות קיטור לשוט בים התיכון, ובעבור יהודי סלוניקי הפכה הדרך מסלוניקי ליפו קצרה יחסית. מיפו היטלטלו העולים במשך יומיים על גבי חמורים אל עיר הקודש. את היוצאים לירושלים היו מלווים קרובים וידידים (וכשליוו חכם בעל שם הצטרפו אליו גם תלמידיו וקהל עדתו) תחילה לנמל, ומשם בסירות מקושטות עמוסות במנגנים ושרים עד לאנייה המפלגה. תוך כך היו שרים המלווים בספניולית שירי אהבה לציון שאחד מהם, "איר מי קירו מאדרי", מושר עד היום בפי זמרים שונים (התרגום שלי - א"פ):

לְעֹלֹת חֲפָצַי, אֲמָא,
 לִירוּשָׁלַיִם,
 לְאֶכַל מִפְרֵיהָ
 לְאֶכַל וְלִשְׁבַע
 עַל אֵל שׁוֹכֵן מְרוֹם
 נִשְׁעַן אֲנִי יוֹם יוֹם
 וְבוֹ אֲנִי בּוֹטָח
 וְחֲשִׂיךְ לוֹ הַלַּיְלָה
 וְשֹׁחַר יִפְצִיעַ
 נִצְפָּה לְכָל עֶבֶר –
 אִי זֶהר יִגִּיהָ? ---

שֵׁם יְרוּשָׁלַיִם
 נְגִלִית כְּבָר מוֹלְנִי,
 כְּמוֹ סֵהר מְבַהֵק
 תְּאִיר לְעֵינַי. ---
 שֵׁם בֵּית הַמִּקְדָּשׁ
 חֵישׁ יוֹקֵם וְיִבְנֶהוּ
 בְּשָׁלֵל אֲבְנֵי חוֹן,
 בְּפָנִינִים וְעֶטְרוֹהוּ. ---

השיר מתאר את חוויית העולים עת יצאו בעוד לילה מן הח'אן שבשער הגיא מזרחה, והעיר הייתה נגלית לעיניהם המשתאות עם עלות השחר. על חלקם של יוצאי סלוניקי באוכלוסייה היהודית של ירושלים במחצית הראשונה של המאה ה-19 אפשר ללמוד מנתוני מפקד מונטיפיורי הראשון (1839). נתוני המפקד עולה כי מבין 690 ראשי בתי האב הספרדיים בירושלים הצהירו 83 על סלוניקי כמקום מולדתם, כ-12% מכלל הגברים. יחד עם הנשים והילדים מגיע מספר יוצאי סלוניקי המוצהרים בקרב יהודי ירושלים לכ-200 נפש. על כך יש להוסיף כמה עשרות אלמנות, מאחר ש-80 מבין 618 האלמנות בעיר הצהירו על סלוניקי כמקום לידתן. ניתן לשער כי היו גם כ-20 יתומים יוצאי סלוניקי (מתוך 192 יתומי העדה הספרדית) בעיר, וכך מגיע מספרם של יוצאי סלוניקי בירושלים לכ-300 מתוך 2,527 הספרדים בירושלים. על כך יש להוסיף, כמובן, גם את צאצאיהן של המשפחות הסלוניקאיות, וכך מתברר כי יוצאי סלוניקי היו גרעין חשוב באוכלוסיית העיר.

שבר מצבה שנלקחה מבית הקברות היהודי בסלוניקי (צילום: פ' ואסילי אדיס)

האנדרטה לנספים בשואה, סלוניקי

ובנו יעקב ג'יניאו. הקצבים הראשונים של ירושלים היו בני משפחת דאסה מסלוניקי, ובני משפחת מאראש וג'יליבי יעקב אלזארקי נמנו עם סוחריו הטקסטיל הגדולים בעיר. ר' אליהו ג'אחון, ניהל את החדר המתוקן הראשון בעיר (גלגולו הראשון של בית הספר למל), והיו גם מן העולים שפתחו בירושלים בתי קפה, בהתאם לתרבות שרווחה בסלוניקי. בצד כל אלו היו לא מעט נשים סלוניקאיות קשישות שעלו באחרית ימיהן לירושלים, וכוננו ה"מאדרינאס" (אימהות). אלו התגוררו שנים בחדר אחד ובניהן כלכלו אותן.

בשכונות החדשות וברחובות העיר

יוצאי סלוניקי השפיעו גם על ההרכב הדמוגרפי של השכונות החדשות בעיר, שנוסדו החל מ-1860 עם ראשית היציאה מן החומות. שתי השכונות הספרדיות המובהקות בירושלים החדשה היו אהל משה (1882) וימין משה (1892). בשתיהן בלטו הסלוניקאים, ואלו תרמו לעיצוב מרקם החיים הקהילתיים בשכונות אלה. גם בשכונת אבן ישראל, על דרך יפו, התגוררו כמה וכמה משפחות סלוניקאיות, וכך נוסד בבית היתומים הספרדי, בסמוך לשכונה, בית הכנסת שכונה "עולי סלוניקי".

בני סלוניקי ניכרו בירושלים בדיבורם הספניולי המתננן והרחב, שליווה את הנהגתם המתונה. החזנים הסלוניקאים הביאו עמם את מסורת התפילה ואת שירת הפיוטים, ותרמו בכך לעיצובו של סגנון התפילה הקרוי היום "ספרדי-ירושלמי" (על כך ראו במאמרו של עזרא ברנע בגיליון זה). מחלונות בתיהם של הסלוניקאים (תחילה בעיר העתיקה ולאחר מכן בשכונותיה החדשות של ירושלים) בוקע היה עם ערב קולן של האימהות המרדימות את ילדיהן לצלילי רומנסה

יעקב יהושע תיאר כך את עולי סלוניקי בירושלים במאה ה-19:

הם לא באו כעניים המחזרים על הפתחים, הם לא קיבצו נדבות בחוצות ירושלים, אף לא ישבו במדרגות המובילות לכותל המערבי. נדמה כאילו באו להנפש ולנוח לאחר חיים סוערים של תורה, מסחר ומלאכה, וכדי ליהנות מזיווה המיוחד של עיר הקודש (י' יהושע, בין מסורת להווי במשכנות הספרדים בירושלים, ירושלים 1979)

רבנים, ייננים ובונים

ההרכב החברתי של העולים היה מגוון ביותר. היו בהם רבנים בעלי הדר וקומה, סוחרים ובעלי מלאכה, וכן יהודים פשוטים יהודעים בקושי צורתו של פסוק. בין גדולי הרבנים שהגיעו מסלוניקי היו הרבנים למשפחת יהושע: המקובל ר' שבתי גבריאל (תלמידו של ר' שאול מולכו בסלוניקי), בנו ר' חזקיה שבתי (שכיהן כחכם באשי בכמה קהילות במזרח וכממלא מקום הראשון לציון בירושלים) ובנו הבכור של ר' שבתי, ר' גבריאל שבתי (אבי סבתי, ואבי סבו של הסופר אברהם ב' יהושע, שכיהן כאחד מאבות בית הדין של ירושלים).

בין העולים היו גם יזמים שהביאו אתם ממון מסלוניקי והשקיעוהו במפעלים פרודוקטיביים שונים. ביניהם היו בני משפחות ג'יניאו וקואינקאס (קואינקה), מחלוצי תעשיית היין בירושלים, שהיקב שלהם שכן בקצה רחוב היהודים בעיר העתיקה ונוסד – לפי האמור על גבי התוויות של בקבוקי העראק והיין שייצרו – כבר בשנת 1840. ברבות הימים נותר ייצור היין בידי בני משפחת ג'יניאו, והאחרונים שעסקו בכך עד שלהי המנדט הבריטי היו חכם בכור ג'יניאו

סלוניקי, 1931 (ארכיון התצלומים, יד בן צבי)

סיור

סלוניקאים במרכז העיר

נתחיל את סיורנו בחצר שכונת אבן ישראל, שהוקמה בשנת 1875 בידי בני היישוב הישן והפכה בראשית המאה ה־20 לאחת השכונות שבהן התגוררו יוצאי סלוניקי. נצא מן החצר בסמטה המצויה מצד צפון מערב ונתחבר לסמטת ברוכוכ, שבה מצוי הבניין המרשים של "בית היתומים הספרדי". בבית היתומים פעל שנים רבות בית הכנסת "עולי סלוניקי", וגם כיום מוזכר שמו על השלט הקבוע על הבניין מבחוץ. בבית הכנסת, הפועל בקומה התחתונה ופתוח בשעות התפילה, אפשר לראות לוחות זיכרון המוקדשים למשפחות סלוניקאיות שונות וליהודי יוון שנשפו בשואה. מרח' ברוכוכ נצא לרח' יפו, נפנה ימינה ונתקדם עד שנראה משמאלנו את סמטת "עזרת ישראל". בשכונה זו – שכל כולה רחוב אחד – התגורר הרב יעקב מאיר, הרב הספרדי הראשי לארץ ישראל, ששימש בשנים 1907-1919 רבה של סלוניקי.

שכונת אבן ישראל

עתיקה, והנשים הסלוניקאיות ניכרו בסמטאות ירושלים גם בלבושן הייחודי הססגוני, הנבדל מן הלבוש המקומי הקודר: ב"קופייה" רקמת חרוזים ופאייטים לראשן, במחשוף מכוסה התחרה, ב"סאיוו" – השלמה הסלוניקאית ועליה ה"אנטארי" – המעיל העליון. היה בכך כדי ליצוק אופי מעט יותר צבעוני לסגנון השמרני הירושלמי. היו ביניהן גם נשים משכילות, יודעות תורה, בנותיהן של תלמידי חכמים, וביניהן הטיאה שרה די ג'ינאו, בתו של ר' אליהו ג'אחון, שסיפרו עליה שידעה על פה את פרשיות התורה, את חמש המגילות ואת פרקי אבות בלאדנו.

עם ירידת קרן התורה בסלוניקי גמלה ירושלים לסלוניקי על מה שספגה ממנה במשך הדורות, ושלחה אליה שנים מבכירי רבניה, ר' יעקב מאיר ור' בן ציון מאיר חי עוזיאל, ששימשו רבנים כוללים ורועים רוחניים לקהילה זו. ארץ ישראל תרמה גם לקידומו ולרענונו של החינוך המודרני בסלוניקי: המחנך הנודע יצחק אפשטיין יצא לסלוניקי לנהל את תלמוד התורה הוותיק של העיר והפכו לבית ספר מודרני ומתקדם. הוא הביא עמו מורים צעירים וגננות מארץ ישראל, וערב מלחמת העולם הראשונה שלח כמה מטובי תלמידיו לירושלים ללמוד בבית המדרש למורים, כדי לחזור לעיר ולפתח את מערכות החינוך בה. עם השלוחים נמנו, בין היתר, משה אטיאש, דוד בנבנישתי וד"ר נתן שלם. אלא שמלחמת העולם קטעה את המיזם, והסלוניקאים הצעירים "נתקעו" בשל המלחמה בירושלים, התערו בחיי העיר ותרמו לרענונה של החברה הספרדית הוותיקה והצעדתה אל אופקים חדשים.

העלייה הסלוניקאית שהגיעה בתקופת המנדט פסחה על ירושלים והתקצה ברובה אל ערי החוף, חיפה ותל אביב. הסלוניקאים נתנו גם שם את חלקם, בפיתוחם של נמלי חיפה ותל אביב ובכיבוש העבודה במקצועות הים והנמל. שנים אחדות לאחר מכן, בתקופת מלחמת העולם השנייה, הושמדה כמעט כליל הקהילה היהודית העתיקה בסלוניקי, עם שליחתם של יהודי העיר לאושוויץ, שם נרצחו בידי הנאצים.